

**Питання забезпечення реалізації
права на свободу совісті та віросповідання
представниками «сектантських» громад півдня України
у другій половині XIX ст.**

*Волошкевич Геннадій Андрійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Актуальність проблеми. Україна є багатонаціональною та поліконфесійною країною, на території якої проживає велика кількість представників національних груп та релігійних конфесій. Важливим завданням для демократичної держави є створення належних умов для реалізації та захист основоположних прав і свобод людини, одним з яких виступає право на свободу совісті та віросповідання. Так, стаття 18 Загальної декларації визначає: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів». Політика держави у цій сфері повинна носити виважений та компромісний характер, не допускаючи створення переваг та преференцій для представників однієї релігії. Водночас, в процесі розвитку, в межах певного релігійного вчення може виникнути нова група послідовників, що відділилося від панівного релігійного напрямку й характеризується відокремленням від нього існуванням, запереченням частини віровчення та обрядів (секта). Взаємовідносини між представниками «нових» та «старих» конфесій завжди відзначаються напруженістю, конфліктністю і вимагають від держави особливої уваги. З огляду на вищезазначене, дослідження конфесійної політики Російської імперії на українських землях є дуже актуальним і важливим для розуміння історії України та формування її сучасної ідентичності. Вивчення конфесійної політики Російської імперії допомагає краще розуміти взаємовідносини між різними релігійними спільнотами та їхнім впливом на суспільство, вивчити ефективність механізмів та інструментів державної конфесійної політики, врахувати помилки допущені царською владою у взаємовідносинах з представниками національних меншин та релігійних громад. На особливу увагу заслуговує регіон південної України, що у другій половині XIX ст. являв собою унікальну в релігійно-етнічному плані територію населену представниками різноманітних національностей та віросповідань. Тут були широко представлені такі конфесійні групи, як: православні, католики, мусульмани, протестанти, іудеї. Також слід враховувати, що вони не завжди відрізнялися одноманітністю і часто поділялися на окремі відгалуження (гілки). Кожна більш менш чисельна релігійна громада перебувала під постійним наглядом зі сторони царської

влади, яка поєднувала у своїй конфесіональній політиці загальний (поширений на всі конфесії) та індивідуальний (щодо окремої конфесії) підхід.

Стан опрацювання. Дослідження державної політики щодо неправославних (інославних) конфесій та її нормативно-правового забезпечення загалом присвячено багато праць. Однак, академічний інтерес, максимальний рівень студіювання та всебічний аналіз проблема набула винятково на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки. До загального переліку фахових істориків-дослідників, які задіяні у студіюванні історії релігії та церкви в Україні загалом та історичному розвитку інославних громад, належать Ю.Берестень, О.Вознюк, Ю.Поліщук, І.Захарченко, О. Крижановський. Помітною є тенденція до «спеціалізації» історичних досліджень, зокрема появи серії робіт присвячених взаємовідносинам між царським урядом та баптистськими громадами Півдня України. Зокрема, можна виділити роботи Г.Павлюк [1] Ф.Проданюк [2]. Помітним є інтерес до проблематики державно-конфесійних відносин і в зарубіжних виданнях, зокрема в роботах Paul Werth [3], A.Polunov [4], Albert W. Wardin [5].

Характерною є зростання уваги до проблематики релігійної політики царського уряду зі сторони вчених правників. Окремі аспекти правового регулювання церковних відносин на Півдні України знаходимо у працях Д.Войцехівської [6] та О. Бойкова [6]. Водночас варто зазначити, що у більшості з цих публікацій державна політика стосовно сектантських громад не є предметом спеціального дослідження, а розглядається у контексті загальних освітніх питань.

Мета статті. У даній статті ставиться мета відтворити та проаналізувати зміст, основні етапи державної політики та її нормативне забезпечення щодо сектантських громад Півдня України у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XVIII ст.. російський уряд розпочав активну колонізацію південноукраїнських земель використовуючи для цього, як внутрішні, так і зовнішні людські ресурси. Результатом колонізаторських зусиль урядів Російської імперії стала поява на території Півдня України особливої поліетнічної та поліконфесійної структури населення. Тісне переплетіння різноманітних релігійних вчень, криза старих «класичних» релігій неминуче породжувало виникнення і розвиток нових релігійних громад, які почасти опинялися поза правовим полем. Так, в середовищі протестантської церкви зароджуються і розвиваються такі сектантські рухи, як адвентисти, п'ятидесятники, баптисти. Соціально-політичні та економічні суперечності в Російській імперії призвели до відокремлення від православ'я цілого ряду груп населення, в результаті чого були створені нові релігійні організації, які протиставляли православному віровченню сповідання віри в «Дусі й Істині»: молокані, христовіри, духоборці, хлисти, скопці тощо. З часом кількість представників таких груп суттєво зростала і держава вже не могла ігнорувати їх існування. Додатковим фактором, який зумовлював необхідність звернення увагу на сектантські громади ставали постійні конфлікти між їх прихильниками та представниками «офіційних» церковних громад.

Однією з таких нових конфесій стали баптисти або «євангельські християни» - християнська течія, що поєднувала в собі елементи протестантської та православної християнських традицій. Одразу відзначимо, що в літературі ведеться жвава дискусія щодо ототожнення двох релігійних громад – «штундисти» та «баптисти». Ряд авторів їх ототожню, інші навпаки намагаються показати відмінності їх віровчення. У переважній більшості дослідники констатують, що «штундизм» носив «народний» характер і його розвиток йшов з низів, що породжувало достатньо еклектичні культурно-релігійні практики та вірування, натомість «баптизм» являв собою більш класичне, струнке віровчення, що сформувалося на Заході в середовищі англійських та німецьких протестантів [8, с. 48-49]. Під час аналізу політики царського уряду ми продемонструємо, що в очах влади це були дві різні течії, що обумовлювало особливе ставлення до них.

Конфесійна політика Російської імперії у XVIII – XIX ст. була тісно пов'язана з міграційною політикою, в основі якої лежала необхідність залучення значних людських ресурсів з-за кордону та забезпечення лояльності новоприєднаних територій. Відповідно, «російська держава намагалася демонструвати толерантне ставлення до всіх форм релігійних поглядів і в серії виданих царських указах та маніфестах офіційно проголошувала свободу віросповідання» [6, с. 6]. Водночас, аналіз норм дореволюційного законодавства у релігійній сфері, а також практики його реалізації дозволяє зробити висновок, що в основі конфесійної політики лежав принцип «віротерпимості» а не «свободи віри». Відмінність полягала в тому, що російська держава виходила з пріоритетного становища православної віри, натомість визнаючи за іншими конфесіями право на існування в межах визнаних державою. Відповідно в російському законодавстві XIX ст. існували чисельні обмеження на здійснення окремих релігійних дій представниками інославно конфесій, кримінальні покарання за порушення встановлених державою правил поведінки у релігійній сфері.

Особливо складним було становище новостворених релігійних громад. Виникнення нових нетрадиційних релігійних течій, корені яких лежали в основі духовних потреб суспільства, проте не спиралися на національний (етнічний) ґрунт державою не віталися і жорстоко каралися, а релігійна терпимість поширювалася лише на традиційні конфесії, що історично сформувалися і мали національне підґрунтя. Це зумовило появу так званого «принципу ієрархічного конфесіоналізму», згідно з яким законодавчо закріплювалася перевага РПЦ перед іншими конфесіями, її монопольне право на пропаганду свого віровчення, привілейоване становище у різноманітних сферах суспільного та політичного життя країни тощо. Стаття 73 Уставу про попередження та припинення злочинів проголошувала: «Певренствующая и господствующая в Империи вера есть Христианская Православная Восточного вероисповедания» «ієрархії» конфесій

Інші віросповідання поділялися на наступні групи: на терпимі (допустимі) та визнані законом; терпимі але не визнані законом; нетерпимі та невизнані законом; останню сходинку займали віросповідання які не лише не визнавалися

законом, але й сповідування яких являлося кримінально караним діянням. Як правило, рішення про визнання «нетерпимою» приймалося щодо окремої конфесії під впливом конкретно-історичних умов, до яких зокрема слід віднести і особисті погляди та настрої російської політичної верхівки, насамперед – імператорів. За таких обставин, не викликає подиву факт, що відбувався постійний процес переходу конфесій з «нетерпимих» у «терпимі», і навпаки. Нераціональність у діях російської влади, які могла переслідувати лояльні по суті верстви населення за їх релігійні погляди відмічає англійський журналіст Вільям Стед, наводячи для прикладу мирні громади штунд та баптистів Півдня України і порівнюючи їх з англійськими пуританами та квакерами, які так само зазнавали в свій час переслідувань зі сторони англійської корони [10, с. 384-389].

Більшість сектантських громад були віднесені до т.зв. «нетерпимих» віросповідань, тобто невизнаних державою, а отже постійно зазнавали переслідування законодавством. Виникнення нових нетрадиційних релігійних течій, корені яких лежали в основі духовних потреб суспільства, розглядалися російською монархією не лише, як загроза становищу православної церкви, але й намагання розколоти суспільство, посилити деструктивні процеси та підірвати міць російської держави. Водночас, слід визнати, що політика російської влади щодо окремих сектантських громад носила цілком раціональний характер, і там де царський уряд вбачав для себе позитивні можливості, насамперед пов'язані з послабленням інославних конфесій, він міг надавати сектантським громадам правовий захист і забезпечував умови для реалізації духовних прав і свобод.

Подібну еволюцію протягом другої половини XIX століття пережили баптистські громади Півдня України. Перші баптисти, що з'явилися в Україні в кінці XVIII - початку XIX століття, тривалий час вимушені були сповідувати свої релігійні погляди нелегально, зазнаючи переслідувань зі сторони держави та офіційних церковних ієрархій. Однак, незважаючи на це, рух баптизму продовжував зростати, особливо в регіонах Південної та Східної України, перетворившись наприкінці XIX ст. в одну з помітних релігійних груп регіону [9, с. 15-17].

Друга половина XIX ст. позначилася переглядом державної політики по відношенню до низки сектантських конфесій, у тому числі і баптистів. І переведенням їх до розряду «терпимих». Значну роль у цьому також відіграла позиція представників місцевої влади, які у своїх доповідях неодноразово підкреслювали лоялізм євангельських вірян, їх сумлінність у виконанні обов'язків перед державою, старанність та працьовитість. Крім того, на наш погляд, важливим фактором у легалізації баптистів стали їх тісні зв'язки з менонітськими громадами, про що свідчить дослідження О.Гейченка [12, с. 40]. Меноніти тривалий час визнавалися російською державою і мали позитивний імідж в очах як представників регіонального, так і центрального уряду, що безумовно позначилося і на відношенні до баптистів.

Перші спроби нормативного регулювання правового становища баптистів відносяться до 60-х рр. XIX ст., коли в Міністерстві внутрішніх справ почали

розробку документа, який спочатку планувалося поширити на баптистські громади, що виникли у різних куточках Російської імперії. Розроблений проект правил складався з 14 пунктів, які загалом відображали традицій погляд царської влади до «терпимих» конфесій. Баптистам дозволялося мати власні релігійні споруди, вільно проводити обряди відповідно до їх вірувань, мати власних священнослужителів, і навіть здійснювати навернення осіб з інших релігій. Водночас, держава встановлювала адміністративний контроль за діяльністю релігійних громад, частина наданих прав могла бути реалізована лише після надання згоди представника царського уряду, суворо заборонявся прозелітизм по відношенню до представників православної віри тощо [1, с. 169]. Проте прийняття цього документу на певний час було відкладено, зокрема і через важливе для російського уряду питання ставлення баптистів до військової служби. Як ми вже згадували баптисти були тісно пов'язані з менонітами, релігійною групою, що не визнавала військової присяги та була звільнена від військової служби наданими російськими імператорами привілеями. Очевидно, що царська влада прагнула переконатися чи не легалізує вона ще одну конфесію, яка буде проповідувати «пацифізм» та уникати виконання військового обов'язку.

1879 року Державна рада врешті затвердила «Думку», що визначила основні підходи до правового становище баптистів, і на її основі Міністерство внутрішніх справ, 15 серпня 1879 року розробило спеціальні правила для баптистських громад, які отримали назву «маковських» відповідно до прізвища тогочасного міністра. З моменту видання цього акту, баптистські громади отримували офіційний статус, їх представники мали право безперешкодно сповідувати своє віровчення та виконувати обряди віри згідно з існуючими у них звичаями. Дозволялося проведення молитовних зібрань з дозволу губернатора. Запроваджувалися метричні книги де реєструвалися шлюби, народження та смерть баптистів, які контролювалися місцевою владою. Якщо порівняти надані баптистам права, з тими які володіли представники інших конфесій, то слід зробити наступні висновки. У порівнянні з традиційними, «класичними» інославними віруваннями такими як протестантизм, католицизм, представники баптистських громад отримали значно звужений перелік прав і свобод і знаходилися під більш жорстким контролем зі сторони держави. Водночас, слід врахувати, що близькі до баптистів штунди не отримали визнання і їх діяльність продовжувала переслідуватися царським режимом. З цього можна зробити висновок, що царська влада розглядаючи баптизм як певне сектантське відгалуження від протестантизму, ставилася до нього більш ліберально. Однією з можливих причин, чому баптистам на відміну від штунд дозволили легалізувати свій статус, було прагнення внести розкол у протестантський рух. Діяльність баптистів, за розрахунком царату, могло створювати тиск на інші протестантські громади, роз'єднувати їх, породжувати внутрішні конфлікти. Натомість рух штунд в першу чергу загрожував православної церкві, чий інтереси були тісно пов'язані з царською владою, і тому знаходилися під жорсткою охороною.

У науковій літературі дискутується питання, щодо поширення «маковського» циркуляру 1879 року на українських баптистів. Частина авторів висловлює думку, що циркуляр легалізував лише іноземні громади баптистів – «в цьому й супроводжувальних документах йшлося здебільшого про баптистів-іноземців» (Ф.Проданюк) [2, с. 27]. Інші дослідники більш обережні у висновках і заявляють, що після легалізації баптизму як «іноземної релігії» в Росії (1879 р.) місцева влада стала надавати російським протестантам ті ж права, якими користувалися німецькі баптисти (О.Полунов) [4, с. 163]. Насправді, аналіз циркулярного листа Міністерства внутрішніх справ виданого у 1882 році засвідчує, що акт 1879 року повинен був поширюватися на підданих Російської імперії, які перейшли «в цю секту з неправославного віросповідання», і натомість не повинен був поширюватися на «російських сектантів баптистів». В цьому формулюванні безумовно проглядається тогочасний поділ представників євангелістського руху на «правильних» (баптистів) та неправильних (штунд). А оскільки домінуюча частина українського населення Півдня України вважалася з народження православними, то фактично акт 1879 року надавав статус терпимих лише громадам утвореним в середовищі представників національних меншин (німців-протестантів), натомість залишаючи поза законом українські євангелістські громади (штунди).

Наступним логічним кроком держави, стало прийняття 3 травня 1883 року закону, яким який надавав усім сектантським громадам, за виключенням скопців, окремі громадянські та духовні права і свободи. Фактично, це був мінімально необхідний набір прав, що забезпечував можливість сповідання власної віри – право відправляти богослужіння, право не бути покараним за свою віру, право здійснювати власні обряди (поховання, весілля). При цьому, суворо заборонялися публічні заходи, що могли розцінюватися, як демонстрація ідей чи прихильності до «сектантства» (хрестові ходи, носіння ікон тощо).

Процес лібералізації державної конфесійної політики 70-80-х років XIX ст.. хоча і носив обмежений характер, але навіть у цьому вигляді викликав значну критику зі сторони консервативно налаштованих представників російського суспільства і насамперед православної церкви. Остання вбачала у сектантах загрозу своїй владі та відчувала потужну конкуренцію з їх сторони. Не дивно, що протягом зазначеного періоду вона намагалася дискредитувати інославні конфесії, виставивши їх нелояльними та шкідливими перед царським урядом. При цьому активно розігрувалася «німецька» карта – тісний зв'язок баптистів з німецькими протестантами, як всередині країни, так і за її межами, повинен був поставити під сумнів лояльність їхніх представників. Не дивлячись на прийняті закони, представники православної церкви при підтримці місцевих чиновників, які часто відзначалися негативним відношенням до представників інославних релігій, починають переслідувати представників баптистських громад, домагаючись їх виселення, засудження тощо. Цей процес співпадає з новим консервативним напрямком у російській внутрішній конфесійній політиці очолюваним колишнім вихователем імператора Костянтином

Победоносцевим, який вбачав своїм головним завданням піднесення значення та охорону інтересів російської православної церкви.

Прагнучі до уніфікації релігійного простору та забезпечення панування православної віри, К.Победоносцев розгортає активну компанію протидії інославному конфесіям, у першу чергу сектантськими, оскільки вважає, що саме вони справляють найбільш деструктивний вплив на свідомість російського населення і підривають стабільність держави [4, с. 165-166]. В першу чергу, це негативно позначилося на штундистах, які розглядалися основними конкурентами православ'ю. 4 липня 1894 р. в Російській імперії було затверджене Положення Комітету міністрів, згідно з яким штундизм визнавався «однією з найбільш небезпечних та шкідливих у церковному та державному відношенні» сект. З цього часу штундистам заборонялося проводити богослужіння використовувати споруди з релігійною метою, відкривати школи тощо. У випадку проведення богослужінь всі його учасники могли бути покарані адміністративним засланням до Сибіру, а проповідники та організатори зібрань відправлялися на каторжні роботи. Встановлювалися обмеження на похоронні обряди, зокрема піз заборону потрапляло поховання в освіченій землі та здійснення заупокійної служби.

Скориставшись з прийняттям цього закону православна церква та місцева влада розгорнула активний наступ не лише на заборонені громади штунд, але й легальні баптистські громади. І хоча Міністерство внутрішніх справ неодноразово звертало увагу губернаторів і чиновників, що баптистські громади не підпадають під дію закону 1894 року, на місцях євангельським вірянам (є розрізняючи, це штундисти чи баптисти) відмовляли у праві на богослужіння, розганяли молитовні зібрання вірян [3, с. 27].

Висновки. Політика царського уряду щодо сектантських громад, як в цілому по країні, так і зокрема на південноукраїнських землях пройшла через декілька етапів. На першому етапі (до середини XIX ст.) сектантські громади відносилися до категорії т.зв. «нетерпимих» віросповідань, тобто невизнаних державою, що позбавляло їх членів можливості відстоювати свої релігійні права в рамках чинного законодавства. На другому етапі (60-70-ті рр. XIX ст.), частина сектантських громад частково визнається російською владою, вони отримують статус «терпимих», а також приймаються нормативно-правові акти, що закріплюють базові права і свободи представників цих релігійних громад: право вільно сповідувати свою віру, можливість відправлення обрядів, будівництва церков тощо. Водночас, як показує приклад сектантських громад «штундистів», царська влада дуже неохоче визнавала ті сектантські громади, які могли відтягнути до себе віруючих з лона православної церкви. Третій етап припадає на кінець XIX ст., і характеризується переорієнтацією державної політики та супроводжується запровадженням значних обмежень релігійних прав і свобод, а також позбавленням легального статусу окремих сектантських громад.

Список використаних джерел:

1. Павлюк Г. В. Баптисти Волинської губернії та Російська імперія. До питання про державно-церковні відносини (друга половина XIX – початок XX

ст.). *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Сер. : *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 167-178.

2. Проданюк Ф., Меренков Г. Історія євангельських християнських баптистів на теренах України (сер. XIX - 1929). *Науковий журнал "Графе"*. 2022. №3. С. 24-30. <https://doi.org/10.55315/graphe.2.2021.74-80>

3. Paul Werth Freedom of conscience and the redefinition of confessional boundaries in imperial Russia, 1905-1914. *Slavica Publishers*. Volume 13. Number 3. Summer 2012. Pages 585-610. <https://doi.org/10.1353/kri.2012.0040>.

4. Polunov A. The problem of religious freedom in late imperial Russia: The case of Russian Baptists. *Journal of Eurasian Studies*. Volume 3. Issue 2. July 2012. Pages 161-167. URL: <https://doi.org/10.1016/j.euras.2012.03.006>

5. Albert W. Wardin Penetration of the Baptists into the Russian Empire in the Nineteenth Century. *Journal of European Baptist Studies*. Vol 7.3 May 2007. Pages 34-47.

6. Войцехівська Д. Ю. Державна політика щодо міжконфесійної конверсії представників національних меншин Півдня України у XVIII–XIX ст. *Держава і право*. 2022. Вип. 91. С. 4-16.

7. Бойков О. Ю. Протестантизм та сектантство у суспільному і духовному житті Південної України в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Ю. Бойков // *Література та культура Полісся*. Серія : *Історичні науки*. - 2015. - Вип. 79. - С. 117-126

8. Савченко С. Від штунди до баптизму: до питання про релігійну та культурну тяглість (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія : *Історичні науки*. 2012. Вип. 17. С. 46-53

9. Коваль О.Г., Коваль Г.П. Штундизм в середині XIX – першій чверті XX ст. Миколаїв. 2020. 120 с.

10. Stead, W. T. *Truth about Russia*, Publisher. Cassell, limited. 1888; Original from, the University of Virginia; Digitized, Dec 11, 2008; Length, 464 pages. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Truth_about_Russia.html?id=rDnUJZkH-PkC&redir_esc=y (дата звернення: 27.04.2024).

11. *Історія релігії в Україні: у 10-ти т.* / ред. П. Яроцький. Київ. Світ Знань. 2002. Т. 5 : *Протестантизм в Україні*. 424 с.

12. Geychenko Oleksandr [Post]-Reformation Influences and the Coming of Age of the Baptist Movement in the Russian Empire (1858–1911). *Theological Reflections: Euro-Asian Journal of Theology*. 2015. P. 37-63.